

KOLLEKTIIVNE IDENTITEET TEOORIA JA POLIITIKA VAHEL

Martin Ehala. Identiteedimärgid. Ühtekuuluvuse anatoomia. Tallinn: Künnimees, 2018. 223 lk.

Martin Ehala otsus tegeleda oma uues rahvusvahelises monograafias¹ sellise akadeemiliselt üliuuritud ja poliitiliselt üleekspluateeritud mõistega nagu *kollektiivne identiteet* on kindlasti väga julge. Kas identiteedi kohta saab teadlasena veel midagi huvitavat öelda? Ja kuidas seda tehes suhtuda identiteedi eri tõlgendustega seotud poliitilistesse agendadesse, mis kipuvad paratamatult mõjutama ka uurijate valikuid? Esimesele küsimusele vastab Ehala raamatu alguses. Identiteedi mõisteta ei saa me tema arvates hakkama, kuid identiteedi-uuringud on olnud siiaani killustunud mitme distsipliini vahel. Seetõttu valitseb identiteedi mõiste ümber üsna suur segadus, mis mõjub halvasti mitte ainult akadeemilisele, vaid ka ühiskondlikule arutelule ühtekuuluvusega seotud küsimuste üle. Lisaks on Ehala arvates sotsiaalteadustes üldlevinud kollektiivsete identiteetide emotsionaalsete aspektide alahindamine takistanud meil adekvaatselt mõista kollektiivsete identiteetide olulisust inimeste sotsiaalse käitumise kujundamisel. Tema monograafia ongi mõeldud selleks, et pakkuda uut terviklikku identiteedi

teooriat, mis ületaks selle uurimisvaldkonna killustatuse, astudes samal ajal poleemikasse väljakujunenud eelarvamusetega identiteedi mõiste käsitlemisel tänapäeva akadeemilises maailmas. Oma sidusa identiteedi teooria loob Ehala erinevatest humanitaar- ja sotsiaalteadustest pärinevaid ideid sünteesides. See võimaldab tal uurida koos nii indiviidi kui ka kollektiivi, nii abstraktsioonide kui ka emotsioonide, nii protsesside kui ka nende tulemuste rolli kollektiivse identiteedi kujunemises, püsimises ja muutmises.

Identiteet kui märk

Ehala teooria tuumikuks on identiteedi semiootiline käsitlemine. Identiteedil, väidetakse raamatus, on „märgi struktuur”. „See tähendab, et igal kollektiivsel identiteedil on signaalipool ja tähendusepool, mis moodustavad koos identiteedimärgi” (lk 84). Ehala käsitluses on identiteedimärgi signaalipoleks tajutavad tunnused alates nahavärvist (kui „päritud tunnus”) ja keelest (kui „juurdunud” ehk sotsialiseerimise käigus omandatud tunnus) kuni riietuse, lippude ja loosungiteni (kui „vabalt valitud” tunnused). Identiteedimärgi tähenduspool on „tuumväärtused” (nt traditsioonid, õpetused, eesmärgid, rollid), mida jagab signaalipole kaudu eristuv rühm. Indiviid omandab teatud kollektiivse identiteedi, võttes omaks selle tähenduspoole ehk identiteedi

¹ „Identiteedimärgid. Ühtekuuluvuse anatoomia” on välkeestindus originaalist „Signs of Identity. The Anatomy of Belonging” (Routledge, 2017).

tuumväärtusi. Kuid selleks, et teised tunneksid ta ära kui vastava identiteedi kandja, peab ta sellest märku andma identiteedimärgi signaalipoole ehk identiteedi tajutavate tunnuste kaudu. Nt inimene, kelle tuumväärtused on patsifism, nonkonformism, keskkonnasõbralikkus, spirituaalsus, vabaarmastus ning narkootikumide kasutamine, saab „hipiks” alles siis, kui ta väljendab neid väärtusi pikkade lahtiste juuste, värviliste isevärvitud T-särkide, alt laienevate teksastega jne (lk 84).

Kui me nõustume, et identiteet eeldab alati teatud märgilist väljundit ja sellest tulenevat „äratundmist”, siis loob Ehala semiootiline lähenemine tööpoolsest tervikteooria, mida on põhimõtteliselt võimalik rakendada nii üksikisikute ja sotsiaalsete gruppide kui ka rahvaste ja rahvuste ning veel globaalsemate kogukondade identiteediga seotud küsimuste mõtestamiseks. Raamatus on palju huvitavaid ja problemaatilisi näiteid hipidest, transeksuaalidest, meestest ja naistest kuni eestlaste, juutide, Moldova ning Transnistriani ning sealt edasi vene-ukraina ja pronksõduri kriisidest kuni ISIS-eni välja. Juhtumite semiootilises analüüsis rõhutab Ehala alati ka identiteedimärgi emotsionaalset külge, identiteedi sotsio-psühholoogilist olulisust nii üksikisikute kui ka inimrühmade jaoks. Ta eristab sealjuures aga „külmad” ja „kuumad” rühmad. Esimeste puhul on emotsionaalne side kollektiivse identiteediga nõrgem, rühmaliikmed juhivad oma tegevustes kõigepealt omakasust, kuna neid ei ohusta rühmana miski, nende olemasolu toetavad tugevad kultuurilised, poliitilised ja sõjalised institutsioonid – nt oma riigiga suurrahvad. Kuumad rühmad on aga oma identiteedi kaitseks pidevalt mobiliseeritud, kuna eksistentsiaalne oht on suurem ja sideme nõrgenemine identiteediga võib nende puhul viia assimilatsioonini. Sellised on nt marginaliseeritud sotsiaalsed rühmad ja vähemused, kuid ka agressiivsed suurvõimud (viimaste puhul ei tulene kuumus ilm-

selt eksistentsiaalse ohu reaalsest olemasolust, vaid ohutunde kunstlikust tekitamisest).

Märk ja identiteedi konstrueeritus

Vaatamata raamatus esitatud identiteedi kui märgi tervikteooria eelistele tekib sellega seoses ka rida probleeme ja teoreetilisi kahtlusi. Kõigepealt – Ehala sõnastused jätavad mulje, et kollektiivne identiteet on justkui üksikmärk. Eeltoodud hipi näide osutab aga pigem mitmele erinevale märgile. Tegemist on tunnuste (signaalide) kobaraga, mis osutab samuti väärtuste (tähenduste) kobarale. Võiks siis pakkuda, et kollektiivne identiteet „hipi” põhineb tervel märgisüsteemil, mitte üksikul märgil. Arvan aga, et seegi pole adekvaatne määratlus.

Kui mõtleme nt pikkadele lehvivatele juustele, alt laienevatele pükstele ja värvilistele T-särkidele, võime väita, et need kõik kuuluvad üleüldisse moemärgisüsteemi. Üksiksignaalidena saab neid kasutada ka keegi, kes on hipi-identiteedist väga kaugel. See, mis teeb hipi hipiks, on moemärgisüsteemist signaalide väljavahimine ja nende kombineerimine teatud *statement*'iks ehk n-ö identiteedi lausungiks. Saussure'i terminoloogias pole siin tegemist enam üksikute märkidega (pr *signe*) või märgisüsteemiga (pr *langue*), vaid pigem märgisüsteemi märkide konkreetse kasutamisega (pr *parole*). See tähendab, et identiteet pole „olemas” eraldi märgi või märgisüsteemina, vaid see sünnib ainult siis, kui teatud süsteemi märke hakatakse eristuvalt kasutama. Kollektiivne identiteet „hipi” tekib alles selliste signaalide nagu pikkade juuste, alt laienevate pükste, värviliste T-särkide jms valimise, kombineerimise ja kasutamisega, osutamaks väärtustele, nagu vabaarmastus, narkootikumide tarvitamine, antikonformism jms. Identiteedil on teisisõnu performatiivne iseloom. Ehkki Ehala omistab identiteedile „märgi struktuuri”, möönab ta tege-

likult ka, et „[s]ee, kes me oleme, saab meist ju selle kaudu, mida me teeme” (lk 152).

Seepärast on minu arvates väga problemaatiline käsitleda „päritud” ja „juurdunud” ehk mitte vabalt valitud tajutavaid tunnuseid kollektiivsete identiteetide signaalidena. Milline on „mustanahalise”, „naise” või isegi „eesti keelt kõneleva isiku” kollektiivne identiteet? St milliste tuumväärtustega haakuvad rassilised ja soolised tunnused või emakeel kui identiteedisignaalid identiteedimärgi moodustamiseks? Ja kes seda otsustab? Ehala väidab väga mõistlikult, et „[i]dentiteet ei ole see, mis inimene on, vaid midagi, mis inimesel on [---]” (lk 17). Millist kollektiivset identiteeti kannab aga oma sugu, nahavärvi või emakeelt mitte valinud naine, mustanahaline või eesti keelt kõnelev isik?

See viib meid Ehala identiteedi käsitluse ühe olulise paradoksini, mis otsest seostub Eestis ja üleüldiselt Euroopas identiteedi üle käivate ühiskondlike vaidlustega. Ehala paigutab oma lähene-mise üsna kindlalt „sotsiaalkonstruktivismi” alla. Teistmoodi tõepoolest olla ei saa, kui identiteet on märk ja täpsemalt (Peirce'i määratluse järgi) mitte indeks ega ikoon, vaid sümbol (lk 72) – suhted identiteedimärgi tähistaja (signaali) ja tähistatava (tuumväärtuste) vahel pole põhjendatud, vaid meelevaldsed ehk sotsiaalselt konstrueeritud. Ehkki selline seisukoht on raamatus selgesti väljendatud, lööb see tegelikult Ehala argumentid üsna kõvasti kõikuma. Autori kriitikateravik on nimelt seatud kõigepealt just sotsiaalkonstruktivismist lähtuvate identiteedi „dekonstrueerijate” vastu. Selles poleemikas kaotabki Ehala silmist eelmainitud identiteedi performatiivse iseloomu, tehes üsna olulisi mõõndusi essentsialistlikele seisukohadele. Ta kirjutab näiteks: „Kuigi on selge, et kollektiivseid identiteete on võimalik dekonstrueerida ja rekonstrueerida, nii nagu ühiskond soovib, arvan ma siiski, et mõni sotsiaalne konstruktsioon on loomulikum ja rohkem kooskõlas

keskkonna või geenide tekitatud eelsoodumusega” (lk 161).

Just päritud ja juurdunud, mitte valitud signaalidega seotud identiteete tõgendataksegi sageli selliste „loomulikumatena”, „keskkonnaga või geenide tekitatud eelsoodumustega rohkem kooskõlas” konstruktsioonidena. Nt naissooga seotud signaalid seostuvad „loomulikumatelt” selliste tuumväärtustega nagu laste eest hoolitsemine ning järelikult ka kodus istumine, söögi tegemine, ühiskondlikust elust eemale hoidmine jne; ja musta nahaga seotud signaalid haakuvad sama „loomulikumatelt” madalama ühiskondliku staatuse, vaesuse, viletsama hariduse ja kehva ameti pidamisega. Nagu Ehala seletab (lk 123), on sugu, rassi ja etnilist kuuluvust puudutavad stereotüübid saanud lõppude lõpuks palju empiirilist tõestust. Ja kui see kõik on nii loomulik ja tõestatud, miks peaks see olema probleem? Nagu Ehala kirjutab: „eelsoodumustega kokkusobivad identiteedid” pakuvad nende omanikele rohkem „rahuldust” ja loovad „tõhusama ühiskonna” (lk 161).

Identiteet ja emantsipatsioon

See on minu arvates väga libedale teele minek. Sotsiaalsete konstruktsioonide loomulikustamine ja sellest võrsuvad stereotüübid muudavad identiteedi juba millekski, mida me ise vabalt ei vali, vaid mida keegi võib meile peale suruda ja millest me põhimõtteliselt keelduda ei saa. Eelsoodumused, millest Ehala kirjutab, on suuresti väljakujunenud sotsiaalsed tavad ja omadused, mis seostuvad kindlate ühiskondlike võimuvahe-kordade ja hierarhiatega. Lääne humanistlik ja demokraatlik traditsioon on just need „eelsoodumused” ja nendega seotud kollektiivsed identiteedid seadnud üksteise järel kahtluse alla. Keegi ei eita, et geneetilised ja muud pärilikud omadused võivad üksikisikute elukulgu tugevasti mõjutada ning et need toimivad sageli ebaseadlike stereotüüpide allikana. Täiesti teine asi on aga nende

omaduste alusel luua väidetavalt „loomulikud” kollektiivsed identiteedid, mida kasutatakse selleks, et terved sotsiaalsed rühmad alaväärseteks kuulutada ja marginaliseerida. Täpselt see on aga ajalooliselt toimunud nt naiste, mustanahaliste, juutide, puudega inimeste ja noortega.

Humanismi ja demokraatia võrdsuse põhimõte, mille Ehala taandab ekslikult relativismile ehk väitele, et erinevate identiteetidega seotud tuumväärtused on võrdväärsed, on pigem olnud lääne ühiskondi kujundanud sotsiaalse emantsipeerumise protsessi aluseks. Emantsipatsiooni saab defineerida õiguse ja vabadusena olla teistsugune kui selline, mida päritolu, sugu, traditsioonid, ühiskondlikud hierarhiad ja teised ühiskondliku ebavõrdsuse legitimeerimise alused eeldavad, et me oleksime. Emantsipeerumine vabastab meid teisisõnu nendest kollektiivsetest identiteetidest, mis pole vabalt valitud, vaid on peale surutud ning toimivad sotsiaalse ebavõrdsuse põlistamise vahenditena. Nii nagu negatiivse identiteediga *Undeutsche* ehk õigusteta „maarahvas” pidi kunagi „eestlasteks” saama, pidi „mustanahaline ori” saama „vabaks inimeseks” ja „naine” „hääleõigusega kodanikuks” selleks, et omandada teistega võrdsed poliitilised ja sotsiaalsed õigused. Kõikidel nendel juhtudel leidis palju neid, kes arvasid, et oma „eelsoodumuste” poolest sobivad matsid ikka ainult põllutööks, neegrid orjadeks ja naised kodus toimetajateks, kuna nii on nad ise rohkem rahul ja ühiskond tõhusam.

Sama kollektiivne identiteet võib olla kusjuures nii vabastav kui ka rõhuv. Selle heaks näiteks on rahvuslik identiteet, mis toimis võimsa emantsipeerumise vahendina nt XIX sajandi Euroopas ja XX sajandi lõpu Ida-Euroopas (k.a Eestis), kuid sõdadevahelisel perioodil muutus Euroopa fašistlike režiimidega riikides nii üksikisikute kui ka tervete ühiskondlike rühmade ja rahvaste vabadusi ja õigusi purustavaks vägivallamasinaks.

Siinkohal kohtubki teoretiseerimine poliitiliste agendadega. Veendunud sotsiaalkonstruktivism pakub teoreetilist tuge sotsiaalse emantsipeerumise diskursusele. Kui kollektiivsed identiteedid on läbinisti sotsiaalsed konstruktioonid, siis on need alati seotud teatud ühiskondliku korra ja sellest tulenevate sotsiaalsete hierarhiatega. Lääne humanistlik ja demokraatlik traditsioon on meid õpetanud selliseid kordi ja hierarhiaid aeg-ajalt kriitiliselt üle vaatama ja ümber mõtestama, lähtudes võrdsuse eeldusest. Tänapäeva konservatiivide rünnakud sotsiaalkonstruktivismile on leidnud selles mõttes õige sihtmärgi, kuna see, mida konservatiiv eitab, on lõppude lõpuks emantsipatsioon ehk võimalus ja õigus lahti öelda meile omistatud „eelsoodumustest” ja nendega seotud identiteetidest, et olla teistega sotsiaalselt ja poliitiliselt võrdväärsed.

Ehala asub oma identiteediteooriaga kuskil vahepeal. Ta alustab väga selgest sotsiaalkonstruktivistlikust positsioonist, kuid läheneb oma kriitiliste märkuste ja täpsustustega eriti raamatu viimases osas järjest rohkem konservatiivsemale arusaamale sotsiaalsetest suhetest ja objektidest.

Multikultuurne killustumine, rahvusluse tagasitulek või ...?

Raamat lõpeb huvitava epiloogiga, kus autor pakub oma identiteedi käsitluse teoreetilistest järeldustest lähtuva diagnoosi ja prognoosi meie muutuvale maailmale. Ehala põhimureks on lääne liberaalse multikulturalismi vaimus kujunevad ülimitmekesised ühiskonnad, milles rahvus on kaotamas oma funktsiooni erinevaid kogukondi ühendava identiteedina ja ühise eetose puudumisel killustub ühiskond paljude ühildamatute kultuuriliste identiteetidega rühmadeks. Kuidas tagada sellise ühiskonna sidusust ja tõhusat toimimist tulevikus? Ehala pakub kaks üsna sünget stsenaariumi: 1) kui killustatud identiteetidega rühmad on kõik eelkirjel-

datud külmas olekus, siis ainus sidususe ja korra tagaja saab olla tugev, totaalset järelevalvet teostav tehnokraatlik ja anonüümne riigiparaat (nagu paljudes tänapäeva ulmenarratiivides); 2) kui mõni rühm kuumeneb, võib see hakata kõikidele teistele oma tuumväärtusi peale suruma (sarnaselt Michel Houellebecq'i „Alistumisega”).

Nõustun osaliselt Ehala diagnoosiga, kuid tema üsna eksklusiiivne fookus multikultuursusele ja ülimeritmesisu- sele jätab tagaplaanile olulisemad arengud, mille arvesse võtmine viib üsna teistsugusele prognoosile. On täiesti tõsi, nagu kirjutab Hardo Pajula Ehala raamatu eestinduse tagakaanel, et lääne heaoluühiskondade sidususe peamiseks vahendiks on pärast Teist maailmasõda olnud „sotsiaal- või hoolekande riik” ning et selle süsteemi lõhkumine viimase paarikümne aasta jooksul kujutab tõsist ohtu meie ühiskondade rahule ja stabiilsusele. Kuid sotsiaaliigi lõhkumist ei põhjastanud rahvuste „usin dekonstrueerimine” „lääne heaoluühiskondade multikultuurse eliidi” poolt (nagu väidab Pajula ja veidi kaudsemalt ka Ehala), vaid pigem neoliberaalide ja (neo)konservatiivide koostöö sotsiaal- ja hoolekande riigi struktuuri nii ideeliseks kui ka praktiliseks lammutamiseks viimasel paaril kümnendil. Kusjuures seda on teostanud sageli samad tegelased – mõtlejad või poliitikud –, kes taunivad multikulturalismi ja edukalt suunavad vaesestuva, hirmunud ja pidevas sotsiaalses ebakindluses elava rahva viha immigrantide ja teiste erinevuste esindajate vastu.

Liberaalse multikulturalismi vastu võitleva rahvuskonservatiivsuse ja paremäärmusliku populismiga on kuum, jäik ja välistav rahvuslus lääne ühiskondades jõuliselt tagasi tulemas. Selle esimesi tulemusi näeme Euroopas nii Brexitini viinud rahvahääletuses, milles mängis otsustavat rolli võõraviha õhutamine, kui ka sellistes riikides nagu Poola ja Ungari, kus toimuvad sõjajärgses vabas Euroopas enneole-

matud, nii ideelised kui ka praktilised rünnakud liberaaldemokraatia, õigusi- riigi ja sotsiaalse emantsipatsiooni väärtuste vastu. Kuivõrd manipuleerivad ja küünilised on tänapäeva Euroopas poliititehnoloogilised mängud rahvusliku identiteediga, näitab eriti ilmekalt Itaalia Liiga näide. 1990. aastate alguses Põhja-Itaalia lahkulöömise eesmärgil loodud partei Põhja-Liiga, mille retoorika oli sünnist saadik suunatud Itaalia ühtsuse ja Rooma vastu, tegi 2017. aastal järsu pöörde ja sellest sai päeva pealt itaallaste püha rahvuslikku identiteeti kaitsev Liiga – Ehala terminites kaotati oma identiteedimärgi signaalipoollest sõna „Põhja-” ning liideti põhja- ja lõuna- itaallased ristosõjas immigrantide vastu, millest sai partei olulisim tuumväärus. Sellest piisas, et võita 2018. aasta üldvalimised ja asuda riiki juhtima. See on hea näide identiteedimärkide konstrueeritusest, meelevaldsest ja performatiivsest iseloomust.

See kõik ähvardab lüüa tõsise mõra Euroopa integratsiooni projekti, kuid Euroopa Liidu eliidi läbinisti majanduslik-administratiivne lähenemine kontinendi ühtsusega seotud küsimustele pole kahjuks hetkel võimeline pakkuma sellisele „mustale lainele” veenvat ideelist alternatiivi. Ei aita pelgalt kurtmisest ja virisemisest populistide edu üle. Sotsiaaldemokraatlike jõudude vaikne hääbumine üle Euroopa on selle kurb tõestus. Hädasti oleks vaja hakata euroopalikku ühtekuuluvust ehk kollektiivset identiteeti sisustama uute märkidega, millega Euroopa riikide kodanikud saaksid ennast identifitseerida, seades poliitikas uuesti keskmesse sotsiaalse emantsipatsiooni ning integratsiooniga seotud väärtused ja tulevikule suunatud visioonid.

Martin Ehala monograafia nendele küsimustele lahendust ei paku, see ei saagi olla sellise teadusliku käsitluse eesmärgiks. Samas ei pelga Ehala sugugi konkreetsetele ühiskondlikele ja poliitilistele dilemmadele osutada, püstitades rea ebamugavaid küsimusi, mil-

lest adekvaatseid lahendusi otsides ülega ümber ei saa. „Identiteedimärgid. Ühtekuuluvuse anatoomia” on hästi, selgelt ja huvitavalt kirjutatud raamat, mida võib julgelt soovitada kõikidele neile, kellel on soov tänapäeval ilma tabudeta uuesti mõtestada kõiki identiteediga seotud küsimusi nii akadeemi-

liselt kui ka ühiskondlikult-poliitiliselt. Ehalaga võib mõistagi nõustuda või mitte nõustuda, kuid tema monograafia on kindlasti kasulik panus diskussiooni arendamiseks.

DANIELE MONTICELLI